

Blaž Mesec

PRISPEVEK KVALITATIVNIH METOD K EMPIRIČNEMU RAZISKOVANJU V SOCIALNEM DELU

I

Namen mojega prispevka je oceniti prispevek kvalitativne metodologije k empiričnemu raziskovanju v socialnem delu in opozoriti na nekaj problemov v zvezi z vlogo empiričnega raziskovanja v socialnem delu, teorijo praktičnega socialnega dela in vedo o socialnem delu.

V okviru raziskave o spoštovanju pravic otrok v postopkih pred pravosodnimi organi in organi socialnega skrbstva v Sloveniji sva s sodelavko Gabi Čačinovič Vogrinčič opravila kvalitativno analizo primera zane-marjanja in zlorabe otrok v družini. Družina, ki jo opisujeva, je živela na majhni kmetiji na vasi v bližini večjega mesta. Po smrti prvega otroka, ki je umrl v nejasnih okoliščinah v spanju zaradi zadušitve z ogljikovim monoksidom, sta imela starša še dva otroka, dečka in deklico. Njuna mati je ves čas delala kot čistilka v bližnji tovarni, vedno v popoldanski izmeni; torej popoldne, to je večji del dneva, ni mogla varovati otrok. Oče, nezaposlen, je pil in tudi ni varoval otrok, poleg tega pa je bil do njiju grob. Socialna služba je več kot deset let »delala« z družino, pri čemer so bili veliki časovni premori, tudi po nekaj let, ko z družino ni imela stika. Poskušali so pregovoriti mater, da bi pregovorila očeta, da bi se šel zdraviti zaradi alkoholizma; hodili so gledat, ali starša zanemarjata in zlorabljata otroke ali ne; grozili so, da jima bodo odvzeli otroka. Položaj pa se je slabšal, dokler niso morali konec koncev oba otroka odvzeti, starša pa sta bila obsojena zaradi zane-marjanja in zlorabe svojih otrok.

Primer sva analizirala s kvalitativnimi

metodami, ki jih tu ne morem opisovati, na koncu pa sva izdelala poskusno teorijo, v kateri sva ob »kontrolni strategiji« socialnega dela, ki je bila uporabljena v opisanem primeru, nakazala možnost »strategije pomoči«. V bistvu sva analizirala zaporedje dogodkov in odkrivala v tem zaporedju ponavljajoče se obrazce ravnanja. (V nadaljevanju sem povzel osnovne točke analize, ki je našim bralcem znana; gl. Mesec, Čačinovič Vogrinčič 1996.)

Nadaljeval bom s komentarjem k tej analizi. Morali mi boste torej verjeti na besedo, da je bila analiza v redu opravljena.

II

Ta primer sem predstavil z določenim namenom; upam si reči, da je to paradigmatični primer, s katerim poskušam ponazoriti svoje misli (1) o položaju socialnega dela (vsaj v moji deželi), (2) o empiričnem raziskovanju v socialnem delu ter vlogi in prispevku kvalitativne metodologije kot njegovega delovnega orodja in (3) o vedi o socialnem delu, njeni naravi in teoriji. (Moje besedilo je precej nesistematično, saj sem ga pisal med žalostnimi dogodki v delu nekoč skupne države, v kateri smo živeli. *Inter arma silent musae.*)

SOCIALNO DELO: OD PODREJENOSTI DO AVTONOMNE STROKE

Socialna služba je v opisanem primeru ravnala — izraženo v govorici sistemske teorije — po neavtonomnem pravilu redukcije

kompleksnosti. Kompleksnost položaja družine so reducirali v skladu s pravili pravosodja. Služba je v tem primeru uporabila pravne pojme: primer je definirala kot nevarnost kaznivega dejanja zlorabe in zanemarjanja otrok, ki ga je treba preprečiti. Ta redukcija se je zgodila že v samem začetku obravnave in je vplivala na vse nadaljnje ravnanje v zvezi s tem problemom. Ta podrejenost socialne službe pravosodju je bila del širše odvisnosti: bila je del udeležnosti socialnih delavcev pri vzdrževanju razširjene družbene norme normalnega vedenja. Svojo nalogo so dojemali kot preprečevanje ali odvracanje odklonov od normalnega vedenja.

Socialna služba ni bila odvisna samo konceptualno, temveč tudi proceduralno. Delovala je, kot bi bila servis lokalnega sodišča, in je proizvajala »socialna poročila« in izpolnjevala naloge sodišča in policije. Uporabljala je torej pravilo redukcije kompleksnosti v skladu z načelom korekcije negativnega povratnega sporočila. Jasno je, da je tak prijem peljal k trivializaciji vedenjskih pričakovanj in torej k omejitvi možnosti družine in uresničenju samoizpolnjujoče se napovedi.

Danes se pri nas odvija več procesov, ki so usmerjeni k začrtanju meja stroke. Kljub temu, da obstaja že več kot štirideset let, v preteklosti ni bila popolnoma avtonomna, njene meje niso bile jasne in vanjo so posegale druge stroke in politika. Eden teh procesov je seznanjanje socialnih delavcev s teorijo, metodami in razvojem socialnega dela. Strokovnjaki naj bi se zavedeli, da imajo na razpolago svoje posebne koncepte in metode, in naj bi se usposobili, da bi jih znali uporabljati.

Poleg tega pa je treba s pojmi in metodami socialnega dela seznanjati tudi pripadnike drugih strok (zdravnike, pravnike idr.) in jim prikazati, da je bolj funkcionalno, če socialni delavci izpolnjujejo svoje posebne generične vloge, kot če se podredijo vplivnejšim strokam kot zgolj ubogljivi izvrševalci njihovih navodil.

Ta dva procesa sta samo del splošnejšega procesa oblikovanja avtonomne stroke, procesa, v katerem se skušamo znebiti pojmovanja in navad, ki so ostaline položaja

socialnega dela in načina dela v prejšnjem režimu. Drugi dve področji, na katerih socialno delo razvija svojo novo avtonomijo, je strokovna etika in odnos do socialne politike. Politična kontrola v socialističnem režimu je pripeljala do razširjene etične laksnosti, saj je imela politična konformnost prednost pred etično odgovornostjo. V zadnjem desetletju je stroka prenovila svoj skoraj pozabljeni etični kodeks in vzpostavila organe etičnega razsojanja. Več se piše o etičnih vprašanjih, povečala se je splošna občutljivost za etična vprašanja. V socializmu je bila ena osnovnih doktrinar nih postavk, da je socialno delo instrument socialne politike. To zatiranje je bilo slepo za očitno spoznanje, da lahko izkušnje in teorija socialnega dela prispevajo znanje, na katerem je mogoče utemeljiti socialno politiko. Bilo je slepo za spoznanje, da lahko socialnodelavska stroka kritizira socialno politiko in mora to početi, če socialna politika omejuje stroko ali če pelje k posledicam, ki niso v skladu s strokovnimi normami.

Skratka, krepitev strokovne avtonomije je danes najbolj izrazit proces pri nas, prepričan pa sem, da tudi za evropsko socialno delo ni irelevanten. Avtonomija seveda ne pomeni nepovezanosti, ampak je, ravno narobe, pogoj funkcionalne povezanosti avtonomnih entitet.

PRISPEVEK KVALITATIVNE METODOLOGIJE K EMPIRIČNEMU RAZISKOVANJU V SOCIALNEM DELU

Izraz »teorija« ni prav priljubljen pri socialnih delavcih, pa tudi »raziskovanje« ne. (Ena mojih ameriških kolegic je v šali dejala, da bi morali učiteljem raziskovalnih metod v socialnem delu dodati poseben bonus, ker učijo nepriljubljen predmet.) V preteklosti so raziskovanje bolj ali manj enačili z kvantitativnim prijemom, z »objektivnimi« metodami, merjenjem in statistiko. Razlog za nepriljubljenost je bil delno »naravni« odpor študentov družboslovja do števil in matematike, v glavnem pa je bil razlog v tem, da študentje niso videli, kako bi moglo biti kvantitativno raziskovanje uporabno

pri refleksiji njihovega praktičnega dela. Statistične metode so primerne za raziskovanje populacij, kvalitete življenja, socialnih problemov, za evalvacijo obravnav v okviru eksperimentalnih modelov ali za evalvacijo velikega števila primerov v skladu s standardiziranimi zahtevami. Niso primerne za refleksijo dela s posameznimi primeri, če ne zberemo večjega števila takih primerov ali če jih ne proučujemo daljše obdobje in tako proizvedemo podatke v obliki časovnih vrst. Po drugi strani pa se zdi, da kvalitativne metode bolje ustrezajo potrebam socialnih delavcev. Pokažemo lahko (vsaj v naši šoli) vrsto kvalitativnih raziskav, ki niso obsežne in pomembne, a so zelo uporabne v svoji refleksivni funkciji. Zdi se, da so kvalitativne metode bolj skladne s socialnim delom in načeli socialnega dela. To trditev lahko podpremo s primerom, ki smo ga navedli.

Naš primer ponazarja tisto načelo kvalitativnega raziskovanja, ki pravi, da ima raziskovanje praktičnih problemov ali problemov klientskih sistemov prednost pred raziskovanjem čisto teoretskih problemov. Naša raziskava se je usmerila na določeno praktično delo, da bi odkrila njegovo notranjo logiko, z namenom, da bi pomagala praktikom, da bi bolje razumeli, kaj delajo, kako delajo in kakšne so posledice njihovih dejanj. Z raziskavo nismo poskušali preveriti kakšne teorije, prej bi veljalo, da smo poskušali ustvariti kontekstualno vezano teorijo.

Eno osnovnih načel socialnega dela je, da je treba primere socialnih problemov obravnavati kot probleme v določenem kontekstu ali mreži. To načelo socialnega dela se ujema z enim od temeljnih načel kvalitativnega raziskovanja, ki pravi, da je treba proučevati družbene celote v njihovem kontekstu, ne zunaj konteksta (v laboratoriju) ali reducirane na nosilce podatkov in segmentirane v izbrano število teoretsko zanimivih variabel. Pri predstavljenem primeru je bila celostna zgodba tista, ki je osupnila raziskovalca; kar je pripeljalo do odkritja implicitne teorije, so bili koraki v postopku, njihova zaporedja in njihova povezanost, ne izolirani podatki na izbranih variabliah.

Socialno delo pretežno pomeni delati s primeri in evalvirati delo na vsakem primeru posebej. Kvalitativno metodologijo lahko imamo v dobri meri za rehabilitacijo, legitimizacijo in nadaljnje razvijanje študije primera, zlasti zaradi razvoja logike analitične indukcije. Tako lahko danes socialni delavci bolj pogumno uporabljajo to metodo kot popolnoma legitimno raziskovalno metodo, ki je zelo primerna za evalvacijo njihovega dela.

Socialno delo je proces, ki poteka v času, proces, pri katerem ukrepamo na podlagi neke določene predstave o naravi težave; ukrepanje spremlja opazovanje, ki pelje k refleksiji in evalvaciji in k izdelavi načrta za nadaljnje ukrepanje. Sekvenčna analiza je pomembno načelo kvalitativnega raziskovanja in zelo primerno načelo organizacije raziskovanja, saj pelje k neposrednemu vpogledu v proces pomoči in ga pomaga krmariti skozi zaporedne faze.

Spremenjen nazor o naravi in zlasti o pretencioznosti teorij v okviru kvalitativnega raziskovanja je spodbudil socialne delavce h konstruiranju teorij o njihovem delovanju, k razkrivanju njihovih implicitnih teorij (upravičujočih in delujočih teorij), v prvi vrsti za njihovo lastno rabo, vendar formuliranih tako, da jih je mogoče sploševati ter prenašati na druge situacije in da jih lahko njihovi kolegi posnemajo.

Zdi se, da je rezultat vsega tega bolj sproščeno stališče do raziskovanja. Raziskovanje se je približalo tradicionalnim metodam refleksije socialnega dela, kot so supervizija, intervizija, in njihovim tehnikam, kot so pisanje strokovnega dnevnika in druge. Prehod med temi metodami samorefleksije in formalnim znanstvenim raziskovanjem je tako postal mnogo lažji in gladkejši.

VEDA O SOCIALNEM DELU: K AVTONOMNI VEDI O PRAKSI

Analiza primera, s katero smo začeli to razpravo, je primer, kako delati znanost o socialnem delu. Primer je paradigmatičen v tem, da predstavlja osnovno strukturo proizvajanja vede o socialnem delu. Izhodiščna točka znanosti je razlika med teorijo

in prakso; je potreba prakse po refleksiji in potreba teorije po objektu mišljenja. Socialno delo ima dolgo in uveljavljeno prakso refleksije, supervizije ali intervizije ali kakor koli so to že imenovali. Ta refleksija, ki je niso imeli za (znanstveno) raziskovanje in so jo tradicionalno izvajali socialni delavci sami, je v temelju opis drugega reda (rečeno v govorici sistemske teorije), opis ali opazovanje lastne prakse; kot taka je v bistvu na isti pojmovni ravni kot znanost socialnega dela. Razlika med refleksijo v supervizijskem odnosu in znanostjo je v tem, da je treba pri znanstvenem opazovanju prilagoditi postopke in opise obstoječim navadam v znanstveni skupnosti in upoštevati pravila zapisovanja, analiziranja, objavljanja in razpravljanja. Lahko bi rekli, da so socialni delavci proizvajali svojo znanost od samih začetkov tega poklica.

Primer je zgled, kako je mogoče analitično upoštevati kontingenco, to je, dejstvo, da je socialna služba pri poskusu, da bi reducirala kompleksnost situacije, izbrala eno smer delovanja izmed drugih možnih smeri. Raziskovalca sva iskala možnosti za druge strategije, sva — če obrnemo staro frazo negativne dialektike — iskala pozitivno v negativnem. Iskala sva možnosti, da se izognemo pasti trivializacije pričakovanj in samoizpolnjujoče se prerokbe in izberemo strategijo, ki bi povečala, ne skrčila možnosti delovanja klientov. Žal je ta raziskava obdukcija, vendar je še vedno prenosljiva na druge situacije. Veda o socialnem delu poskuša iskati alternative obstoječim načinom, išče možnosti, da bi razširila pogled praktikov, da bi oni nato razširili možnosti delovanja svojih klientov.

Primer je tudi zgled zaprtosti ali samo-referenčnosti družbenih sistemov in zgled, kako so poskusi, da bi jih spremenili neposredno od zunaj, v skladu z normami in načrti drugih sistemov, neuspešni, če ne ustvarimo motenj v klientskem sistemu, ki izzovejo samospremenjanje, nato pa podpremo spremembe, ki si jih izberejo ljudje sami ali o katerih se pogodimo.

Živahne razprave o odnosu med vedo o socialnem delu in drugimi vedami (npr. pedagogiko) niso videti zelo pomembne in

so videti zelo kulturno specifične. Mojim nemškim kolegom je bilo zanimivo slišati, da v moji deželi socialno delo ni ne konceptualno ne institucionalno povezano s pedagogiko, tudi s socialno pedagogiko ne. Socialno delo in socialna pedagogika sta dve različni stroki, z različnimi nalogami, ki jih opravljata v različnih institucionalnih okoljih; sta dve različni akademski disciplini, ki jih poučujejo in raziskujejo v različnih šolah. Socialno delo v Sloveniji je bilo tradicionalno bližje sociologiji, tako institucionalno kot konceptualno. Razprave med nemškimi kolegi se zde slovenskemu opazovalcu nekoliko nenavadne.

Vedo o socialnem delu pogosto definirajo kot interdisciplinarno vedo. V predstavljenem primeru ni videti kaj dosti interdisciplinarnosti, če smo pošteti; primer ni ne psihološki ne sociološki ne pedagoški ne kakšne druge vede ne njihova mešanica. Je primer empirične, analitične refleksije socialnega dela, v kateri se ocenjujejo dejanja socialnih delavcev z vidika načel socialnega dela, ki temeljijo na splošni sistemski teoriji, ki jo je mogoče uporabiti pri vseh sistemih, od bioloških do kulturnih. Je primer vede o socialnem delu, ki je prav toliko interdisciplinarna in v prav takem pomenu, kot so interdisciplinarne pedagogika, organizacijske in upravne vede ali druge vede o praksi. Je povezana z drugimi vedami, povezuje njihovo znanje v svojem okviru, zbira dosegljivo znanje o reševanju socialnih problemov; je pa edina veda, ki to počne. Veda o socialnem delu torej ni nekakšna »interdisciplina«, temveč je svojska disciplina, kar ne pomeni le, da je avtonomna, ampak tudi, da se mora disciplinirati, se urediti, se vzpostaviti kot znanstveno podjetje, ki je tesno povezano s praktičnim socialnim delom.

Naš primer tudi opozarja, da je treba pri raziskovanju razlikovati (vsaj) dve teoretski ravni. Prva raven je raven socialnodelavske teorije kot vrste splošnih načel socialnega dela (primer take teorije je Lüssijevo sistemsko socialno delo). Druga raven je raven posebnih empiričnih teorij, ki jih ustvarjamo z raziskovanjem (taka je naša teorija o dveh strategijah socialnega dela). Prvo vrsto teorij je mogoče aplicirati na širok

kontekst, tako da se zdi, kot da niso vezane na kontekst; druga vrsta pa so kontekstualno vezane teorije. Tako teorijo je mogoče prenesti, vendar je treba vedno upoštevati novi kontekst. Če še malo spekuliramo o naravi teorije socialnega dela, bi lahko rekli, da je kar zanimiva struktura. Pod okriljem razmeroma stalnih splošnih načel, ki definirajo stroko, se pojavlja in spet izginja veliko teorij, ki so manj splošne, bolj specifične, kontekstualno vezane in spremenljive. Zdi se, da lahko uporabimo analogijo z meteorologijo: pod razmeroma stabilnimi splošnimi zakoni atmosferske dinamike nastanejo za krajši ali daljši čas iz kapljic vode posamezni oblaki, ki se združujejo v večje oblake, celo v strukturo ciklona, nastanejo nevihte, nato pa se razblinijo in izginejo. Ko govorimo o teoriji socialnega dela, je dobro imeti pred očmi to razliko, ki ne izključuje kaotičnih stanj na teoretskem področju.

Naš primer tudi kaže, da ni nujno, da bi bila »teorija« »velika teorija«; lahko je preprosta ugotovitev o kakšni pravilnosti, o ponavljajočem se obrazcu, lahko je klasifikacija ali tipologija, ki jo lahko izdelava vsakdo, ki je sposoben razmišljati o svojem delu ali delu svojih kolegov. Je delujoč odgovor na notorične pripombe praktikov, da je teorija teorija, praksa pa nekaj drugega. Seveda je; toda ni prakse brez kakšne teorije. Odgovor je: »Izreci teorijo svoje prakse, ekspliciraj jo.« Potem se lahko o njej pogovarjamo. Praktiki ne nasprotujejo samopreiskovanju svojega dela; upravičeno negodujejo, če jih drugi poučujejo z vidika splošnih teoretskih izhodišč drugih znanosti, če jim dajejo lekcije, ki ne temeljijo na empiričnem raziskovanju njihove prakse.

Ne morem soditi, ali je predstavljeni primer analize primera socialnega dela »vzor uspešnosti«; praktična stran primera je prejšnji vzor neuspešnosti, raziskovalno delo pa je bilo, kot se zdi, uspešno, saj so zgled te analize posnemali v številnih študijah (diplomskih nalogah), v katerih so jo preskušali in širili. — Prepričan pa sem, da je nujna bolj disciplinirana in bolj avtonomna veda o socialnem delu, če naj bi prispevala k rešitvi »krize naših družb«.

Literatura

- ČAČINOVIČ VOGRINČIČ, G. (1990), Paradigmatske osnove socialnega dela z družino, *Socialno delo*, 29: 163-168.
- (1992), *Psihodinamski procesi v družinski skupini*. Ljubljana: Vitra.
- KLEVE, H. (1996), Soziale Arbeit als wissenschaftliche Praxis und als praktische Wissenschaft. Diskussion. *Neue Praxis*, 1996, 3: 245-252.
- LÜSSI, P. (1991), *Systemische Sozialarbeit*. Bern: Paul Haupt.
- MESEC, B., G. ČAČINOVIČ VOGRINČIČ (1996), Kvalitativna analiza posameznega primera: Analiza kronoloških in interakcijskih vzorcev (na primeru socialnega dela z družino). *Socialno delo* 35, 2: 89-114.
- STRITIH, B. (1998). Na poti k avtonomiji socialnega dela kot stroke in znanosti. *Socialno delo*, 37, 3-5: 159-168.
- STRITIH, B., M. MOŽINA (1992), Avtopoeza: procesi samoorganiziranja in samopomoči. *Socialno delo*, 31: 18-73.
- (1998). *Strategija in evalvacija socialnega dela: Raziskovalno poročilo*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo Univerze v Ljubljani.
- ŠELIH, A. (1993). *Nekateri vidiki pravnega varstva otroka: otrok kot žrtev kaznivenga dejanja, otrok kot stranka v postopkih pred organi socialnega varstva*. Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani.
- YIN, R. K. (1989). *Case Study Research: Design and Methods*. Newbury Park: Sage.